

**QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILINDEGI XALÍQ NAQÍL-MAQALLARÍNDÁ
AT(HORSE) ZOONIMINIŇ QOLLANÍLÍWÍ**

Mnajatdinova Nargiza Aynatdin qızı – *tayanış doktorant*

Berdaq atınağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Amaniyazov Allayar Oralbaevich – *tayanış doktorant*

allayaramaniyazov0@gmail.com

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**УПОТРЕБЛЕНИЕ ZOONИМА КОНЬ (HORSE) В КАРАКАЛПАКСКИХ
И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ**

Мнажатдинова Наргиза Айнатдиновна – *докторант*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Аманиязов Аллаяра Оралбаевич – *докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE USE OF THE ZOONYM HORSE IN KARAKALPAK AND ENGLISH FOLK SAYINGS

Mnajatdinova Nargiza Aynatdin qızı – *Doctoral student*

Karakalpak State University named after Berdakh

Amaniyazov Allayar Oralbaevich – *Doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: paremiologiya, zoonimlar, zoonimik leksika, maqollar tili, ot zoonimi.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalq maqol-matallarida qo‘llanilgan tuya zooniminiŋ leksikasi o‘rganiladi. Tadqiqot chogishtirma-qiyosiy, lingvomadaniy va semantik tahlil metodlarida asoslangan. Natijalarga ko‘ra qoraqalpoq xalq paremiyalarida yilqi (ot) zoonimi leksikasi orqali g‘ayratlilik, chaqqonlik, do‘stlik, mol-davlat kabi ijobiy obraz ochib berilsa, ingliz tilidagi maqol-matallarda ham do‘stlik, harbiy kuch, boylik, salomatlik, mehnatsevarlik obrazlarini tasvirlashda ham qo‘llaniladi. Ammo oz miqdordagi ingliz maqollarida ot zoonimi qaysarlik va xudbinlikni ham bildiradi. Bu tasvirlash orqali so‘zlovchi o‘zining fikrini o‘tkirab ramziy usulda chuqur ochib berishda qo‘llaydi.

Ключевые слова: паремиялогия, зоонимы, зоонимическая лексика, язык пословиц, зооним “лошадь”.

Резюме. В статье исследуется лексика зоонимов (названий животных), используемых в каракалпакских и английских народных пословицах и поговорках. Исследование в статье основано на методах сравнительного, лингвокультурологического и семантического анализа. Согласно результатам исследования, если в каракалпакских народных паремиях через лексику зоонима лошадь (лошадь) раскрываются положительные образы, такие как мужество, ловкость, дружба и богатство, то в английских пословицах они также используются для изображения образов дружбы, военной силы, богатства, здоровья и трудолюбия. Однако в небольшом количестве английских пословиц зооним лошадь также выражает упрямство и эгоизм. С помощью этого описания говорящий использует его, чтобы глубоко раскрыть свои мысли символическим образом.

Key words: paremiology, zoonyms, zoonymic lexicon, the language of proverbs, horse zoonymy.

Summary. The article examines the lexicon of zoonyms (animal names) used in Karakalpak and English folk proverbs and sayings. The research in the article is based on comparative, linguacultural, and semantic analysis methods. According to the research results, in Karakalpak folk proverbs, the lexicon of the horse zoonym reveals positive images such as courage, agility, friendship, and wealth, while in English proverbs, it is also used to depict images of friendship, military strength, wealth, health, and hard work. However, in a small number of English proverbs, the noun zoonym also denotes stubbornness and selfishness. Through this depiction, the speaker sharpens their thoughts and deeply reveals them symbolically.

Kirisiw. Paremiologiya – til biliminiŋ tarawı. Bul termin grek tilinen kelip shıqqan bolıp, paroimiya (naqıl-maqal, hikmet) hám logos ilim degen sózlerden alınğan hár qanday tildiŋ paremiologiyalıq sistemasın izertleydi. Til biliminde paremiologiya termini eki mánide túsiniledi: 1. Paremiyalardı naqıl-maqallardı izertleytuğın pán taraw, yağny til biliminiŋ hár qanday xalıq naqıl-maqallar tilin izertleytuğın tarawı 2. Belgili bir tilge tán paremiologiyalıq birliklerdiŋ naqıl-maqallardıŋ jıyınıtı. Parema, paremiya hám paremiologiya túsiniqlerin anıqlawda, izertlewde hár qıylı tillerde túrli ilimiy kózqaraslar, baǵdarlar, usıllar bar naqıl-maqallar – filologiya iliminin izertlew obyektı. Filologiyanıŋ bólimleri esaplangan til biliminde de, ádebiyattanıw iliminde de naqıl-maqallar úyreniledi [3:12]. Dáslepki dáwirlerde basqa da turaqlı birliklerdi bildiretuğın túrli atamalar sıyaqlı naqıl-maqallar termini songı dáwirlerde paremiyalar termini paydalanıldı. Naqıl-

maqallar folklardıŋ kishi janrlarınıŋ biri sıpatında ádebiyattanıwdıŋ folklortanıw al onıŋ til ózgeshelikleri til iliminiŋ lingvofolkloristika tarawında izertlenedi.

Zoonimler xalıqtıŋ milliy mádeniyatı ómiri menen tıǵız baylanışlı bolǵanlıqtan adam mánisin anlatıwda da hár túrli til birliklerinde ónimli qollanılwǵa iye. Eń dáslep zoonimler til biliminde terminlik xızmetine iye. Zoonim sózi grek tilinen kirgen ózlestirme sóz bolıp, *zoo-haywanat*, *onima-atama* mánilerin bildirip haywanlardıŋ ulıwmalıq ataması. Zoonimlerde tek ǵana túlki sıyr sıyaqlı haywanlardıŋ ataması emes, al olarǵa menshiklep qoyılǵan atlar da kiredi. Xalıq dástanlarındaǵı qaharmanlardıŋ atlarına qoyılǵan Aqtemker, Bayshubar sıyaqlı zoonimler bularǵa misal bola aladı [1, 5].

Izertlewdegi tiykargı maqset – qaraqalpaq hám ingliz xalıq naqıl-maqallarındaǵı zoonimikalıq leksikanıŋ verbalizaciyasındaǵı uqsaslıq hám ayırmaslıqlardı

anıqlaw. Izertlew obyektı – qaraqalpaq hám ingliz naqıl-maqalları.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar: Bul izertlew salıstırmaı tallaw hám komponentli tallaw izertlew usıllarına tiykarlanıp alıp barıldı. Eki tilldegi zoonim komponentli naqıl-maqallar leksikası salıstırılıp izertlendi, olardıń semantikalıq hám lingvokulturologiyalıq qásiyetleri anıqlandı naqıl-maqallardıń stili salıstırıldı. Izertlew materialı sıpatında qaraqalpaq hám ingliz kórkem folklorınan hám ingliz tilindegi toplan sózliklerden alınğan naqıl-maqallardan paydalanıldı. Ásirese, qaraqalpaq folklorı (91-100-tomlar) hám onlayn wikipediyaadan alınğan naqıl-maqallar analizlendi.

Teoriyalıq tiykar sıpatında P.Grzybek [5] E.K.Iskenderova [1] hám B.T.Yusupova [3] sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerinen paydalanıldı. Bul miynetlerde paremiologiya tarawı zoonimlerdiń túrleri hám olardıń naqıl-maqallarda qollanıluwı boyınsha bahalı pikirler hám ilimiy teoriyalar izertlew ushın teoriyalıq bazanı támiynledi.

Analiz usılı sıpatında semantikalıq analiz sóz mánisinıń ótiw mexanizmderin anıqlaw lingvokulturologiyalıq analiz – til birlikleriniń ózinde milliy mádeniyat úrp-ádet hám xalıq dúnya qarasınıń qalay sáwleleniwini anıqlaw, salıstırmaı tallaw- qaraqalpaq hám ingliz tillerindegi ulıwmalıq hám ayırmashılıq belgilerin saıstırıp usılı qollanıldı. Bul metodlar arqalı zoonimlerdiń naqıl-maqallar tilinde beriliwi olardıń tásirshenlikti arttırıp qásiyeti obraz jaratıwdağı roli sistemalı túrde izertlendi.

Qaraqalpaq tili eń áyyemgi dáwirlerden uzaq dáwirlerden berli saqlanıp kiyatırğan, sózlik qorı jaǵınan da eń bay túrkiy tillerdiń biri esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń leksikasında túrli leksikalıq qatlamlarǵa kiretuǵın kóplegen birlikler bar. Olardıń qatarında zoonimikalıq leksika áhmiyetli orın iyeleydi.

Zoonimikalıq leksika haywan atamaların óz ishine qamırtıuǵın leksikalıq qatlam bolıp esaplanadı. Zoonimikalıq leksika til biliminde zoonimler degen termin menen de ataladı. Yamasa animalistikalıq leksika degen termin de qatar paydalanıladı. Ol haywan, qus, jánlik, barlıq hám t.b. haywanǵa baylanıslı atamalarǵı bildiretuǵın ulıwmalıq túsinik bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, bul haywan túrleriniń óz jeke atamaları da bar. Máselen, qus atamaları ornitonimler dep ataladı. Al, jılqı atamaları zoonimler degen termin arqalı anılatıladı.

At yamasa ulıwmalıq mánide jılqı haywanı qaraqalpaq xalqınıń túsiniginde qádirlı jániwar sıpatında joqarı bahalanadı, xalıqtıń bul haywanǵa degen kózqarası derlik kópshilik jaǵdayda júdá unamlı bolıp keledi. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında at tiykarınan, er jigittiń isenimli joldası, eń jaqın dostı, járdemshisi sıpatında qádirlenedi, jigittiń qutqarıwshısı, járdemshisi sıpatında túsiniledi. Usı tiykarda «Er jigittiń júregine, er júwenli at jayǵasar» yamasa «Jigit qulasa aldı menen atı kóteredi, keyninen qatını kóteredi» degen naqıllar qalıplesken. Belgili bir tariyxıy dáwirlerde atınıń bar bolıwı jámiyette mal-dáwletli, joqarı statusqa iye bolǵan qatlamdı, sociallıq dárejesin, baylıq, abıray mártebeni de bildirgen. At urıslarda paydalanılǵan, turmısta kólik, azıq-awqat, sawǵa-sıy beriw, húrmetlew, t.b. mánisinde at berilgen. At baǵıw óneri attı seyislew dep atalıp, bul úlken juwapkershilikli talap esaplanǵan. Sebebi, toy, merelerde at jarıslarǵa tayarlaw, báyge qosıw ushın attı seyislep biliw talap etilgen. «Bayraqtıń qádesi boyınsha

sızıqtan er-turmanın, hátteki jıǵılǵan attıń qulaǵın kesip alıp sızıqtan ótse de, ózǵanǵa esap boladı eken» (Q.Ayımбетov).

Xalıqta er-jigitlerdiń uqıplılıǵı at tańlap, saylap biliw sheberligi, onı shaba alıw uqıplılıǵı júdá joqarı bahalanadı. Bul kózqarasları qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Alpamıs»ta sheber súwretlengen. Attı seyislep biliw, báyge ozdırıp, bas bayraq alıw joqarı mártebe bolǵan, onı uzaq waqıtlar dawamında xalıq awzınan túsirmey aytıp júrgen. Dástanda Gúlpashın:

Qırıq kúnshilik jollarǵa,
At jibersin bayraqqa,
Atı ozǵan jigittiń,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi tul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Atı ozǵanǵa tiyeyin,
Biy málel bolsın qaynaǵa,
Jalgız nashar basımdı,

At bayraqqa tigeyin. («Alpamıs» dástanı) dep, óziniń aqıllılıǵı menen máseleni daw-jánjelsiz sheshedi. Bunda attıń, at bayraqınıń sheshiwshi, áhmiyetli xızmeti kórinedi. Er jigittiń at bayraqta jeńip shıǵıwı kúshliliktiń, batırılıq, uqıplılıqtıń tımsalı, kórinisi, belgisi, simvolı esaplanǵan. Sonlıqtan, «Atdur-jigittiń muradı» degen naqıl qalıplesken. Berdaq shayı da bul haqqında:

«Er jigittiń bir muradı at bolar,
At bolmasa júreginde dárt bolar», – dep jırlaydı.

At penen qız quwıw, kókpar yaǵıw ılaq oyını ótkerilgen. Ton sıyaqlı at ta sıy, sawǵa mánisinde de keledi. Sol tiykarda «at-tonın ala qashıp» degen frazeologizm qalıplesken. At, atap aytqanda, tay enshege berilgen, xalıq bul dástúrge de naqıl-maqallar dóretken: Hám dayımdı kóreyin, hám tayımdı úyreteyin. Ulıwma, at qaraqalpaq xalqınıń túsiniginde unamlı mánı bildiredi.

At zoonimi haqqında E.Iskenderova bılay dep jazadı: «Qaraqalpaq tilida yilqı yoki ot zoonimi bo'yicha real hayotda va xayoliy tushunchalar bilan atalishi ancha uchraydi. «Muhammad payg'ambarning arshga borishi» afsonasida real hayotda yo'q, beti odam qiyofasida, qanotlari bor, jonivorga ham o'xshamaydigan ot haqida aytiladi. Asosan, ot qaraqalpaq xalqida chorva mollarining asosiy kuchi ulovi, er yigitning yo'ldoshi sifatida qaralgan. Chopqirligiga qarab *tulpar*, *qanazat* (afsonaviy ot), *dúldil*, *piraq/buraq* va boshqa metaforik nomlanishlarga ega. S.Bahadirova: «Biz yashayotgan xududda tabiat hodisalari, tabiiy ofat, qat'i xulqatvor ustunligidan, bu yerda yashaydigan asosiy jon jismonan baquvvat, har qanday ofatga bardosh bera oladigan, cho'lga chidamli bo'lib, tabiat bilan kurashib yashash, qadim zomonlardan shakllangan, – deb ta'kidlaydi. «*Ane Aspijahangirge bir tánzir qamshı urdı. Aspanǵa ushti, jerge tústi*» (*Sharyar dástanı*). Bunda otni uchib tez o'tayotgan vaqtga o'xshatish konsepti bor. Ot zoonimi ulov, umr, kuchqudrat, vaqt, xulq-atvordagi tezkorlik, tezlik, soddalik, sadoqat, boylik, davlat, so'nggi manzilga kuzatuvchi tobut, go'zallik, sovrin kabi konseptlarni bildiradi» [1].

Haywan atlari tiykarında qalıplesken naqıl-maqallar

Usı principke say, shıǵarmadaǵı jılqı malına baylanıslı sózler jumista tómendegidey leksika-semantikalıq toparlarǵa bólinip qaraladı:

1) Jılqı malınıń jalpı atamaları;

- 2) Jılqı malınıń jası menen jınısına qaray qoyılǵan atamalar;
- 3) Jılqı malınıń dene músheleriniń atamaları;
- 4) Jılqı malınıń tábiyiy ózgesheliklerine baylanıslı atamalar;
- 5) Jılqı malınıń júrisine baylanıslı atamalar;
- 6) Jılqı malına baylanıslı kásiplik sózler;
- 7) Jılqı malına tán ayırım qıymıl-háreketlerge baylanıslı sózler;
- 8) Jılqı malınıń túri menen túsine qaray qoyılǵan atamalar;
- 9) Jılqı malına baylanıslı qoyılǵan onomosiologiyalıq (antropnimler, toponimler hám gipponimler) atamalar.

Inglis paremiologiyasında da zoonim komponentli naqıl-maqallar ayrıqsha orın iyeleydi hám olar xalıqtıń milliy mentalitetin dúnyanı ańlaw úlgilerin hám mádeniy stereotiplerin kodlawshı tiykarǵı qural sıpatında qaraladı. Belgili inglís paremiologı N.Norriktiń pikirinshe inglís naqıl-maqallarındaǵı haywan obrazları adamnıń sociallıq háreketi hám etikalıq normaların bahalaytuǵın kognitivlik model xızmetin atqaradı. Inglis lingvokulturologiyasında at (horse) obrazı kóbinese pragmatikalıq hám ekonomikalıq qatnasıqlar kontekstinde óz kórinisin tabadı. Inglis naqıl-maqallarında at adamǵa baǵınıwshı, aytqandı buljıtpay orınlawshı onomastikalıq birlik retinde de súwretlenedi. Sonıń menen birge jáne bir belgili inglís kognitiv lingvisti R.W.Gibbs naqıl-maqallardıń mánis-mazmunı konceptuallıq metafora teoriyasına tiykarlanadı dep aytadı. Onıń aytıwınsha metaforalıq birlikler arqalı (at haywanı misalında) adamlardıń minez-qulqı ashıp kórsetiledi. At zoonimli paremiyalar humans are animals (adamlar bul-haywanlar) konceptual metaforasına tiykarlangan. Inglis mádeniyatında at-instinklik aqıl hám baǵınıwshılıq kózqarasınan bahalanadı. Misalı:

You can lead a horse to water, but you can't make it drink.

Yaǵnıy bul naqıl-maqal arqalı attı suwǵa aparǵan menen onı suw ishiwge májbúrlaw múmkin emesligi arqalı adamlardıń júregine buyırıq bere alıw múmkin emesligi,

perzent ata-ana yamasa xızmetshi basshınıń hámme qálewlerin ámelge asıra almaytuǵınlıǵın astarlap túsindirip beredi. Degen menen bul misalda at iyeginiń attı qálese suw boyına jetelep aparıwı da bul haywanıń adamǵa baǵınıwshılıq xarakterinen derek beredi.

A nod's as good as a wink to a blind horse.

Bul naqıl da bastı bir ǵana iyzep belgi beriw hátteki soqır at ushın da jetkilikli ekeni ayıtılıp, bunda at haywanın aqıllı, tez uǵıp alıwshı hám baǵınıwshı obrazında súwretleydi.

Sonıń menen birge feodallıq dáwirlerde inglís xalıqlarında da áskeriy maqsetlerde sawashlarda paydalanılǵan. Jaqsı seyislengen shaqqan shabandoz attıń bolıwı da áskeriy jetiskenlik bolıp, qarsı dushpanlardı albiratıp olarǵa ruwxıy soqqı beretuǵın bolǵan. Bul haqqında prof. Robert Liddiard bılay dep jazadı: «Jaqsı seyislengen áskeriy atlar ózleriniń tezligi menen dushpan armiya kúshine psixologiyalıq soqqı bere alıwı menen armiya kúshin eselendiriwshileri esaplangan». Biraq, sawash maydanlarında áskerler menen birge atlardıń da jaraqatlanıp óliwi kóp bolǵan. Sonlıqtan, XVII ásirlerde atlardıń sawash maydanlarında qurban bolıwı haqqında tómendegishe naqıl-maqallar qalıplesken:

England is the paradise of women, the hell of horses, and the purgatory of servants.

Juwmaq. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, qaraqalpaq hám inglís paremiyalarında da at zoonimi úlken orındı iyeleydi hám hár túrli metaforalıq hám sociallıq ham waqıyalardı astarlı súwretlewde ónimli qollanılǵan. Degen menen eki til ortalıǵında tariyxıy waqıyalar hám mádeniy ortalıq birdey bolmaǵanlıqtan uqsaslıqları menen birge olardıń qollanılıwında ayırmashılıqlar da bar. Yaǵnıy, eki tildin de paremiologiyalıq birliklerinde at zoonimi adamzattıń dosı jawıngerdiń joldası sıpatında súwretlense, qaraqalpaq naqıl-maqallarında mal-dáwlet sıy-húrmettiń belgisi esaplangan hám bul inglís tilindegi paremiyalar ushın tán emes sıpatlama bolıp tabıladı. Jáne de at zoonimli naqıl-maqallar inglís tiline qaraǵanda qaraqalpaq tilinde kóp ushırasadı.

Ádebiyatlar

1. Iskenderova E.K. Qaraqalpoq tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy tahlili. Filol. fan. fals.d-ri (PhD)...dis.avtoref. Nukus, 2023.
2. Юсупова Б.Т., Алламбергенова М. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында түйе\нар зоониминин қолланылыуы. // Globalasıw shárayatında filologiyasınıń aktual máseleleri” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları avtorları jámááti atınan dúzilgen. – Nókis: 2023, 26-29-b.
3. Юсупова Б. Паремология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хэм лексика-тематикалық өзгешеликleri. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2024.
4. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Илим», 2015
5. Grzybek Peter. Foundations of Semiotic Proverb Study. Deproverbio Electronic Magazine, Vol.1, №1, 1995. – P.1-31. Available at: www.deproverbio.com
6. Mieder Wolfgang. The Grass is Always Greener on the Other Side of the Fence: American Proverb of Discontent. De Proverbio Electronic Magazine, Vol. 1, № 1. 1995. – P. 1-8. Available at: <http://www.Dep>
7. Paczolay Gyula. European Proverbs. A lecture presented at the conference on European Phraseology. 1995. Available at: www76.phrase/lectures.com
8. <https://en.wikipedia.org/>